

УДК 314.15-054.57

**ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА ТА РУЙНАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1991-2001 РОКАХ***Людмила Хрящевська*

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54001, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: Ludahryashev@mail.ru

Сільські громадяни найгостріше відчули наслідки руйнування старого (нежиттєздатного, але все-таки цілісного) господарського механізму та параліч системи виробничих зв'язків. Соціально-економічна криза на селі виявилась більш глибокою, ніж загальносуспільна, стала наслідком традиційного радянського підходу державної влади України у ставленні до нього. На рівні управлінської ланки село продовжувало ототожнюватись із сільським господарством, розумілося передусім як соціальна база аграрного сектора економіки, а проблеми розвитку оцінювалися винятково через призму виробництва. Слабкість і непослідовність агрополітичних рішень влади обумовлювалась відсутністю методології їх вироблення, формування стратегічних цілей і локальних програм. Агрополітика продовжувала розумітись акцією держави, спрямованою на зміни у сільському господарстві без фіксації самої її суті, наголошувалося на практичній спрямованості її реалізації з обов'язковим виділенням держави як основного суб'єкта процесу. Вона виявлялась поза контекстом загальної державної політики та не визначала принципів цілеустановок, методів і засобів їх реалізації у галузі стратегії і тактики.

Метою даної статті є з'ясування низки факторів, які поглибили демографічну кризу на селі та проаналізувати ситуацію, яка складалась у малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами та набував незворотного характеру.

У соціальному середовищі українського селянства відбувались досить непрості, а то й драматичні процеси. Саме селянство, яке мало найбільш виразну ментальну консервативність, виявилось неготовим до ломки установлених стереотипів, а тому демонструвало просто безпорадність перед труднощами і навіть несприйняття пропонованих змін. Невпинно розвивались деградаційні процеси у соціально-демографічній сфері села. Слід під-

креслити, що поглиблення демографічної кризи на селі зумовлювалося низкою факторів: різким зниженням життєвого рівня сільського населення; істотним погіршенням його медичного обслуговування та зростанням захворюваності, зокрема, на туберкульоз; поширенням безробіття; зменшенням кількості шлюбів і збільшенням розлучень; посиленням депопуляції. Як бачимо у 1990-і роки багато у чому змінився якісний характер кризи, порівняно з 1980-ми, коли абсолютна чисельність сільського населення скорочувалась, головним чином, за рахунок міграції. Домінантну роль почали відігравати висока смертність і скорочення тривалості життя сільських трудівників. Отже, демографічні характеристики погіршилися до такого рівня, що без перебільшення набули загрозливого характеру для майбутнього українського суспільства.

Українське село за роки незалежності втратило майже 1 млн. жителів, що становило половину загального скорочення населення України. Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі сягав 3,4 на 1000 осіб населення, то у 2005 р. вже 10,3 [1, с. 182]. А питома вага селянських господарств, які складались з однієї особи, підвищилася до 23,1% [2, с. 239].

Зменшення чисельності сільського населення пов'язувалось, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 90-і роки ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 1980-х років в Україні налічувалось близько 400 міст (у тому числі 132 міста обласного та республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то у 1996 р. – 447 міст (167 республіканського й обласного підпорядкування), 904 селища міського типу і 10 210 сільських рад.

У першій половині 1990-х років відповідно до змін в адміністративно-територіальному

поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус городян. Проте основним фактором, що вплинув на зменшення кількості сільських жителів, було природне скорочення.

Таким чином, протягом усіх цих років на селі домінувала тенденція переваги смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що у 1,7 раз було менше ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 осіб. За даними Міністерства охорони здоров'я протягом 1992-1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 на кожну 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо у 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими пересічно в Україні становило 36 тис., то у 1996 р. – 309 тис. людей. На відміну від розвинених країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності та підвищення смертності.

Протягом 1990-2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилась на 67,2 тис., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначився кількістю народжень з розрахунку на 1000 людей населення, знизився з 12,7% до 9,3%, і був найнижчим за весь повоєнний період. Протягом 1990-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. Найпомітніше така тенденція розвивалась в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 р. їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%.

Такі обставини не могли не позначитись на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо у 1993 р. з кожної тисячі жінок – народжувала 51, то у 1997 р. – 43 [3, с. 36; 1, с. 186-189]. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становив 24 роки [1, с. 50]. Загалом $\frac{3}{4}$ дітей народжувалось саме такою віковою категорією жінок [3, с. 36]. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

Зростали і показники смертності селян. Протягом 1990-2004 рр. кількість померлих селян збільшилась з 272,6 тис. до 300,8 тис. або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19,6% [1, с. 51, 186]. Ця динаміка особливо прискореною виявилась у першій половині 1990-х років, коли соціально-економічна

криза на селі набувала тотального характеру. Більшість померлих були людьми похилого віку. Із 527 тис. померлих у 1995-1997 рр. понад 85% становили особи старші 55 років. Близько 70% з них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами [4, с. 38-39; 41-42].

У 1990-і роки відбувся процес «омолодження» коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995-1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 років.

У 1999 -2000 рр. коефіцієнт смертності дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р., і залишився на показниках, що мали місце у 1960-х роках [1, с. 52]. Серед померлих протягом 1995-1997 рр. 65% становили чоловіки працездатного віку [4, с. 43].

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Протягом 1991-1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основна причина цього явища – низька виробнича дисципліна у сільгоспідприємствах. Понад третина смертельних випадків трапилося через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалось понад 25 років [5].

Природний рух сільського населення стримувався і погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо у тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалась наркоманія та токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995-2000 рр. захворюваність на інфекційні та паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові та кровотворних органів – майже у 1,5 рази, уроджених аномалій стало більше на 24,2% [6, с. 56-57].

Погіршення демографічної ситуації зумовилося і міграційним рухом сільського населення. Міграційні втрати продовжували підживляти природну основу демовідтворюваних

процесів на селі. Цим самим втрачалось багато майбутніх батьків і матерів. Упродовж багатьох років село через міграцію втрачало щороку 200-250 тис. людей. Якщо у 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7% було зумовлене їх міграційним впливом, а природне скорочення становило лише 6,6%, то у 1990 р. відповідно 55 і 44,9% [1, с. 54].

Починаючи з 1991 р. міграційний рух селян за своїм впливом на загальну динаміку зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним процесам. Абсолютну більшість сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку, п'яту частину – діти до 15 років; кожний десятий мігрант був пенсіонером. Переважна частина їх рухалась у бік міст обласного та районного підпорядкування. Міжобласним видом міграції були охоплені переважно громадяни, які проживали у зоні Чорнобильської катастрофи. Міждержавна міграція характеризувалась зміною громадянства та виїздом не лише до країн Заходу, а й до ближнього зарубіжжя, переважно до Росії.

Різке зменшення життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості та можливості одержання безкоштовного житла у місті змусили 432 тис. міського населення, у надії на виживання за рахунок використання землі, переселитися у сільську місцевість, залишивши у місті житло дітям. Це – особи старшого віку, в основному вихідці з села, в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо). Міграційний рух цих категорій громадян у сільську місцевість найінтенсивніше відбувався впродовж відносно нетривалого проміжку часу: лише у 1992-1993 рр. Завдяки цьому зменшувався негативний вплив депопуляції, а позитивні чинники адміністративно-територіальних перетворень сприяли зростанню на 13,4 тис. людей населення села [7, с. 78, 105]. Однак, уже у 1993 р. інтенсивність міграційних потоків у напрямі «село-місто» значно послабилася, внаслідок чого позитивне сальдо разом в Україні скоротилося майже вдвічі та зменшувалося у подальші роки. За 1993-1996 рр. абсолютне зменшення його відбулося у 10 разів, а у 1997 р. воно вже мало від'ємне значення в 1,1 тис. осіб, знову при цьому змінивши міграційні потоки селян у напрямі «село-місто» [1, с. 55].

Відбувалися якісні зміни у характеристиках трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві й особистому підсобному господарстві супроводжувалася низьким рівнем продуктивності праці.

Протягом 1990-1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зміни. Загальна чисельність працездатних сільських жителів скоротилась з 8876,4 до 8110,7 тис. осіб, або на 755,7 тис. [1, с. 87]. За 1990-2000 рр. число зайнятих скоротилось на 2181,7 тис. осіб. В АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалося від 5 до 33 разів [1, с. 100]. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалися і збереженням високого рівня прихованого безробіття. У 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн. людей, або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників [1, с. 101].

Найнижчі темпи вивільнення працівників характерні були для галузей соціальної сфери, головним чином через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась у малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 1990-і роки чисельність зайнятих у цих сферах діяльності громадян скоротилась на 35,2%, а у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській, Миколаївській і Херсонській областях відповідні тенденції розвивались ще більшими темпами, а показники досягали 45-60% [1, с. 102].

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше, порівняно з даними обстеження 1996 р. Кожний четвертий з кількості зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожний другий – у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% було зайнято у матеріальному виробництві; 16% – у галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні; 11,9% – у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% – на транспорті. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн. не працювали та не навчались, тобто кожний третій, що більше у 3,2 рази порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р.

Протягом 1990-2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн. осіб, або у 4,2 рази, фермерських – з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994-2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі, її частка серед працюючих склала лише 14% [8, с. 12].

На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшується у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення й експансії імпорту.

Сільське господарство, як ніяка інша галузь діяльності, акумулювало основну частину так званого прихованого безробіття. У 1998 р. воно коливалось у межах 1-1,3 млн. людей. Це дає підстави зробити висновок, що на селі зайнято було набагато менше працюючих, аніж подавались в офіційних статистичних виданнях. Для порівняння, на початку 2004 р. державні служби зайнятості могли запропонувати сільському населенню лише 7,6 тис. робочих місць. Як наслідок, на одне пропонуване робоче місце претендувало 35 безробітних селян [7, с. 200]. Збереженню прихованого безробіття у значній мірі сприяли бартерні розрахунки, які здійснювались сільгоспідприємствами, вдаючись до прихованої експлуатації робочої сили. Звичним явищем ставала простроченість у виплаті зарплати або сплата її в обмежених обсягах.

Формування форм власності й організації виробництва зумовили появу нових соціальних верств на селі. Майже на 98% зменшилась питома вага колгоспників і робітників радгоспів. Водночас зросла кількість членів колективних сільгоспідприємств і селянських спілок. У 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. Формувались і нові прошарки: фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств тощо. На кінець 1990-х рр. їхня частка у складі сільських трудівників сягала 5%. У переробних галузях з'явилися такі нові соціальні категорії, як підприємці та наймані робітники [7, с. 200]. Деякі трудівники села, переважно 35-45-річного віку, перейшли працювати у комерційні та посередницькі структури, що обслуговували агропромисловий комплекс.

Певна частка представників інтелігенції – вчителів, медиків, працівників культурно-освітніх закладів, а також спеціалістів сфери побуту протягом 1990-х років значно скоротилася через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, сільське населення відрізнялося за ознаками життєвого рівня. Дослідники А. Деркач, С. Веретенников, А. Ермолаєв виділили п'ять основних прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені та багаті, і дійшли висновку, що лише за 1990-1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2% середньорічної кількості населення до 5,3%; другої – з 18 до 56,5%), третьої – з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилась із 58,9 до 27,2%), п'ята – зросла з 4,1 до 7,7% [9, с. 190]. Разом з тим, внаслідок змін у правовому, соціальному й економічному положенні сільських трудівників відбувались трансформації в їх статусі. Зміна підходу до питання про власність зробила реальним отриманням у приватне користування земельного наділу. У 1990-х рр. селянство здобуло право здавати власні землі в оренду й одержувати за це орендну плату. Було розроблено законодавчу базу, яка врегулювала механізм орендних відносин.

У процесі подальших досліджень потрібно приділити увагу вивченню нового типу господарських відносин, коли з'являються орендарі й орендодавці, що знаходять відповідний відбиток у формуванні нового соціального статусу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Населення і трудові ресурси села // За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – 277 с.; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. – К., 2005. – 261 с.
2. Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 287 с.
3. Стахневич А. Становлення і функції сім'ї / А. Стахневич // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 36; Україна у цифрах у 2004 році. Стат. довідник. – К., 2005. – 261 с.
4. Живора С. Демографічна ситуація в сучасному українському селі / С. Живора // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – 95 с.
5. Кучно І. Загинув від наїзду трактора... / І. Кучно // День. – 1996. – 11 жовтня.
6. Стан здоров'я населення. Стат. бюлетень. – К., 2001. – С. 56-57.
7. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2-х т. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинська, В.Д. Яровий. – К., 2003. – 396 с.
8. Кириленко І.Г. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ / І.Г. Кириленко, М.Ф. Бойко // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С. 12.
9. Деркач А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути / А. Деркач, С. Веретенников, А. Ермолаєв. – К.: Либідь, 1995. – 239 с.

Хрящевська Людмила Демографічна криза та руйнація соціальної інфраструктури в українському селі у 1991-2001 роках

Аналізуються процеси, які відбулися у соціальному середовищі українського селянства. З'ясована низка факторів поглиблення демографічної кризи на селі: різке зниження життєвого рівня сільського населення; істотне погіршення його медичного обслуговування та зростання захворюваності; поширення безробіття; зменшення кількості шлюбів і збільшення розлучень; посилення депопуляції. Досліджено міграційних рух сільського населення у досліджуваний період; виявлено якісні зміни у характеристиках трудового потенціалу села та ознаки їх життєвого рівня.

Ключові слова: демографічні процеси, криза, населення, українське село, соціальні верстви, життєвий рівень, природний фактор, народжуваність, якісні показники

Хрящевская Людмила Демографический кризис и разрушение социальной инфраструктуры в украинском селе в 1991-2001 годах

Анализируются процессы, происшедшие в социальной среде украинского крестьянства. Выяснен ряд факторов углубления демографического кризиса на селе: резкое снижение жизненного уровня сельского населения; существенное ухудшение его медицинского обслуживания и роста заболеваемости; распространение безработицы; уменьшение количества браков и увеличения разводов; усиление депопуляции. Исследовано миграционные движения сельского населения в исследуемый период; выявлены качественные изменения в характеристиках трудового потенциала села и признаки их жизненного уровня.

Ключевые слова: демографические процессы, кризис, население, украинское село, социальные слои, жизненный уровень, естественный фактор, рождаемость, качественные показатели

Hryashchevskaya Lyudmyla Demographic crisis and destruction of social infrastructure are in Ukrainian village in 1991-2001

Processes that took place in the social environment of the Ukrainian peasantry are analysed. Found out row of factors of deepening of demographic crisis on a village: fall-off of standard of life of rural population; substantial worsening him medical service and increase of morbidity; distribution of unemployment; reduction to the amount of marriages and increase of broad patterns; strengthening of depopulation.

Reduction to the quantity of rural population that associated is investigational, except natural factors, also with administrative-territorial transformations: tacking of some villages to the cities, by the grant of municipal status to the settlements.

In Ukraine simultaneously there was a decline of birth-rate and increase of death rate. General coefficient of birth-rate, that was determined by the amount of births went down, and was most subzero for all post-war period. The general index of marriages went down constantly, the amount of broad patterns grew accordingly during in 1990th. Such circumstances could not affect general rates of natural recreation of rural population.

The indexes of death rate of peasants grew. The amount of the dead peasants increased, and the coefficient of death rate rose. This dynamics appeared an especially speed-up in the first half of 1990th, when a socio-economic crisis on a village acquired total character. The most dead was people years old.

A village occupied one of the first places (after miners) after the level of death rate from accidents. Principal reason of this phenomenon is subzero productive discipline in agricultural enterprises. Over one third of mortal cases it happened through a drunkenness. To the dangerous factors it follows to add the state of technique.

Natural motion of rural population restrained temper worsening of quality indexes of his health. For Ukraine became characteristic high, comparatively with other states, level of disability of citizens.

Worsening of demographic situation was predetermined by migratory motion of rural population. Migratory losses continued to undermine natural basis of demographic recreating processes on a village. Many future parents and mothers were lost these same.

Beginning from 1991, the migratory motion of peasants after the influence on the general dynamics of reduction of rural population began to yield to the depopulation processes. Intergovernmental migration was characterized by the change of citizenship and departure not only in the countries of the West but also to near abroad, mainly to Russia.

There were quality changes in descriptions of labour potential of village. Participating of rural population in a public production and personal subsidiary economy was accompanied by the low level of the labour productivity.

It is educed that on a village busy was far less working, than given in official statistical editions. Maintenance of the hidden unemployment in a considerable measure was assisted by barter calculations that came true by agricultural enterprises, succeeding to the hidden exploitation of labour force.

Forming of patterns of ownership and organization of production stipulated appearance of new social layers on a village.

Keywords: demographic processes, crisis, population, Ukrainian village, social layers, standard of life, natural factor, birth-rate, quality indexes

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.01.2017 р.